

TÜRKÇEDE *-Dİ idi ~ -Dİydİ* BİÇİM BİRİMİNİN AYIRICI ÖZELLİKLERİ ÜZERİNE

ON THE CHARACTERISTICS OF THE MORPHEME *-DI idi ~ -DİydI* IN TURKISH

Soner TOKTAR*

Özlem DENİZ YILMAZ**

Öz

Bu yazının konusu, Türkçe dil bilgisi çalışmalarında genellikle “görülen geçmiş zamanın hikâyesi” biçiminde adlandırılan Türkiye Türkçesindeki *-Dİ idi ~ -Dİydİ* biçim birimidir. Eş zamanlı metodun kullanıldığı çalışmanın amacı; *-Dİ idi ~ -Dİydİ* şeklinin, Viktor Grigoryevič Guzev tarafından geliştirilen şimdiki, geçmiş ve gelecek olmak üzere “üç kerterizli zaman” sistemindeki yerini belirlemek ve kiplik, dil bilgisel zaman ve görünüşlük (kılınış ve görünüş) açısından ayırıcı özelliklerini tespit ederek anlamını biçimlendirmektir.

Literatürde *-Dİ idi ~ -Dİydİ* şekli ile “uzak geçmiş” bildirildiği fikri öne çıkar. Ancak bu çalışmanın bütüncesini oluşturan çağdaş Türkiye Türkçesi edebî eserlerinden alınan örneklerin de tanıkladığı üzere, şeklin, çok yakın bir geçmişten uzak geçmişe kadar çeşitli dil bilgisel zamanları ifade edebildiği görülür. Bu çalışmada, şeklin, sadece biçimsel olarak “geçmiş zaman kesiti kerterizi” ile ilgili olduğu, işlevsel bakımdan ise “şimdiki zaman kesiti kerterizi” alt sisteminin geçmiş zaman biçim birimlerinden biri olduğu fikri desteklenmektedir.

-Dİ idi ~ -Dİydİ biçim birimi, “sınır sonrası görünüş/bitmişlik görünüşü” anlam birimciği ile işaretli *-mİş idi ~ -mİşİl*’den herhangi bir görünüş değil kılınış anlam birimciğine sahip olmasıyla da ayrışır. Şekil, anlatımlarda kullanılan sözcük ve sözcük öbekleri ile bağlamın da yardımıyla “hatırlama/hatırlatma” anlatılanını (nüansını) dile getirebilir. Ancak bu, onun anlamının ayrılmaz bir bileşeni, yani anlam birimciği değildir. Türkçede *-Dİ idi ~ -Dİydİ*, resmî yazışma, gazete, bilimsel eser vb. ölçünlü dil kullanımı gerektiren alanlarda verimsiz (kullanım sıklığı az), günlük konuşma ve ağızlarda ise verimli, yani kullanım sıklığı daha fazladır.

-Dİ idi ~ -Dİydİ şekli, eylemin, şimdiki zaman kesitinden önce yakın ya da uzak belirsiz bir geçmişte gerçekleştirildiğini bildiren *zaman* anlam birimciği ile eylemin, bir veya birkaç kereliği *kılınış* (anlam birimciği) ve *bildirme kipliği* anlam birimciğinden oluşan anlama sahip işlek ve verimsiz fiil bitimli şeklidir.

Anahtar Kelimeler: *-Dİ idi ~ -Dİydİ* biçim birimi, kiplik, kip, dil bilgisel zaman, kılınış, görünüş, üç kerterizli zaman sistemi

* Arş. Gör., Kırklareli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Kırklareli / Türkiye, sonertoktar@klu.edu.tr; ORCID: 0000-0001-8435-4233

** Prof. Dr., Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul / Türkiye, ozlem.yilmaz@marmara.edu.tr; ORCID: 0000-0002-7998-131X

Abstract

The subject of this article is the morpheme *-DI idi ~ -DİyDİ* in Turkish, which is generally referred to as *görülen geçmiş zamanın hikâyesi* “the narrative of past definite” in Turkish grammars. This study utilizes the synchronic method and aims to determine the place of the form *-DI idi ~ -DİyDİ* in the “three-oriented tense” system developed by Viktor Grigorevich Guzev and to formulate the meaning of this morpheme by identifying its distinctive features in terms of modality, tense and aspectuality (modes of actions/aktionsart and aspect).

In the literature, it is claimed that the form *-DI idi ~ -DİyDİ* expresses “pluperfect, distant past”. However, as evidenced by the examples taken from modern Turkish literary works, this form can express various tenses from the near past to the distant past. Due to its ability to convey the near past, it is suggested in this study that the form is only formally related to the “past period of orientation”. In terms of functionality, it is a unit belonging to the “current/present period of orientation” subsystem, and to be precise, it is one of the past tense morphemes of this subsystem.

The morpheme *-DI idi ~ -DİyDİ* differs from *-mİş idi ~ -mİştİ*, marked with the *postterminal aspect* seme, in that it has an *aktionsart* seme rather than any aspect seme. The form can express the sense of “remembering/reminder” through words, word groups and the context, but this is not an inseparable component of its meaning, that is, its seme. *-DI idi ~ -DİyDİ* is ineffectual (low frequency of use) in texts such as official correspondence, newspapers, scientific works that require the use of standard language. It is effectual (high frequency of use) in colloquial speech and dialects.

-DI idi ~ -DİyDİ is a productive and ineffectual verb finite form with a meaning consisting of the *tense* seme indicating that the action occurred in the near or distant indefinite past before the present period of orientation, and the *aktionsart* seme indicating that the action occurred once or several times and the *indicative modality* seme.

Keywords: The *-DI idi ~ -DİyDİ* morpheme, modality, mood, tense, aktionsart, aspect, three-oriented tense system

Giriş

Bu çalışmada, Türkçe bildirme kipi ulamının bir üyesi olan *-Dİ İdi ~ -DİyDİ* şekli üzerinde durulacaktır. *-DİyDİ* şeklinin dil bilgisel zaman özelliği üzerinde durulan bazı çalışmalarda, şeklin “uzak geçmiş zaman” bildirdiği görüşü öne çıkar. Çalışmamızın temel amacı, şeklin dil bilgisel zaman özelliklerini tüm yönleriyle ortaya koymak, onun, ne tür bir geçmiş zaman bildirdiğini tespit etmek ve elde edilen bulgulardan hareketle Viktor Grigoryeviç Guzev tarafından geliştirilen üç kerterizli zaman sistemindeki¹ konumunu belirlemektir.

Yukarıda belirtilen amaç doğrultusunda şeklin dil bilgisel zaman özellikleri, çağdaş Türkiye Türkçesi edebî eserlerinden derlenen örneklerle tanıklanacaktır. Bilindiği üzere resmî yazışmalar, gazeteler, dergiler, bilimsel eserler vb. alanlarda genellikle ölçünlü dil kullanılır. Günlük konuşmalarda ise konuşucuların her zaman ölçünlü dil kullanmadıkları, tersine bazen ağız özelliklerini yansıttıkları görülür. Edebî eserlerin diyalog bölümlerinde de yazarlar genellikle günlük konuşmaları birebir yansıtır. Dolayısıyla *-DİyDİ* şekline dair örnekleri tespit

1 “Üç kerterizli zaman sistemi” kavrayışı, V. G. Guzev tarafından aşamalı olarak geliştirilmiştir. Buna dair Türkçe kaynak için örneğin bk. Viktor G. Guzev, “Teorik Türk Dil Bilimi Açısından Eski Anadolu Türkçesinin Özelliklerinin Kıymeti Üzerine II: Zaman Kategorisi”, *Uluslararası Eski Türkiye Türkçesi Toplantısı Bildirileri (03-04 Aralık 1999)*, 2. bs. (e-kitap) [1. bs.: Ankara 2007], Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2022, s. 61-72; Viktor G. Guzev - Özlem Deniz Yılmaz, *Opit postroyeniya ponyatiynogo apparata teorii turetskoy grammatiki: Uçebnoye posobiye na turetskom yazıke*, İzdatel'stvo S.-Peterburgskogo universiteta, S.-Peterburg 2004, s. 27-33, 83.

edebilmek için edebî eserlerin özellikle diyalog bölümleri incelenecektir. Bu çalışmada temel metot olarak ise dilin belirli bir dönemi esas alınarak dil unsurlarının o dönem içerisindeki bağıntı ve işlevlerini, başka bir deyişle dil dizgesinin işleyişini ortaya koymayı amaçlayan eş zamanlı dil incelemesi yöntemi kullanılacaktır.

Türkçe kip ulamları, dil bilgisi kitapları başta olmak üzere çeşitli monografik çalışma ve makalelerde hem betimleyici hem de işlevsel olarak çeşitli yönleriyle işlenir. Bu ulamlar literatürde genellikle iki ana başlık altında toplanır: Haber/bildirme kipi ve tasarlama/dilek kipleri. Türkçe dil bilgisi çalışmalarında kip kavramının, genellikle kiplik kavramından bağımsız olarak, onunla ilişkisi üzerinde durulmadan ele alındığı², bazı çalışmalarda ise “zaman kipi”³ ifadesinden de anlaşılacağı üzere “kip” ve “dil bilgisel zaman” kavramları arasında fark gözetilmeden incelendiği görülür. Son dönem çalışmalarında ise kip kavramı, isabetli olarak kiplik ile ilişkilendirilerek işlenir.⁴

Kiplik, literatürde, anlatım içeriğinin gerçekte bağıntısının karakterini ileten; konuşucunun, anlatımın ihtivası ve hakikiliği üzerine tutumunu, görüşünü bildirdiği anlamsal bir ulam kabul edilir.⁵ Yine literatürde kipliklerin, “dolaysız-dolaylı” karşıtlığından hareketle sınıflandırıldığı görülür⁶: “Haber/bildirme kipliği”, dolaysız; “tasarlama/dilek kipliği”, dolaylı kiplik olarak adlandırılır.⁷

- 2 Bk. Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım, İstanbul 2009, s. 289; Tahir Nejat Gencan, *Dilbilgisi*, 3. bs., Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul 1975, s. 295; M. Kaya Bilgegil, *Türkçe Dilbilgisi*, 2. bs., Salkımsöğüt Yayınları, Erzurum 2014, s. 238; Haydar Ediskun, *Türk Dilbilgisi*, 13. bs., Remzi Kitabevi, İstanbul 2017, s. 173; Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, 4. bs., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 517.
- 3 Bk. Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, 10. bs., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s. 458-465; Tahir Nejat Gencan, *Dilbilgisi*, s. 275-285.
- 4 Bk. Jaklin Kornfilt, *Turkish (Descriptive Grammars)*, Routledge, London 1997, s. 366; Frank Robert Palmer, *Mood and Modality*, Second edition, Cambridge University Press, Cambridge 2001; Guglielmo Cinque, “A note on mood, modality, tense and aspect affixes in Turkish”, *The Verb in Turkish*, ed. Eser Erguvanlı Taylan, John Benjamins Publishing, Amsterdam 2001, s. 47-59; Aslı Göksel -Celia Kerslake, *Turkish: A Comprehensive Grammar*, Routledge, Oxon 2005, s. 294; Seçil Hirik, “Türkçede Kip-Kiplik Terimleri ve Tanımları Üzerine”, *Bengü Belâk Ahmet Bican Ercilasun Armağanı*, ed. Bülent Gül, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2013, s. 243-252; Eser Erguvanlı Taylan, *The Phonology and Morphology of Turkish*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2015, s. 173-174; Turgay Sebzecioğlu, *Dilbilim Kavramlarıyla Türkçe Dilbilgisi*, Kesit Yayınları, İstanbul 2017, s. 230-231; Caner Kerimoğlu, *Kiplik ve Kip*, 2. bs., Pegem Akademi, Ankara 2019, s. 2.
- 5 Ol'ga S. Axmanova, *Slovar' lingvističeskix terminov*, İzdaniye vtoroye, stereotipnoye, İzdatel'stvo “Sovetskaya Entsiklopediya”, Moskva 1969, s. 237; V. Z. Panfilov, *Vzaimootnoşeniye yazıka i mişleniya*, İzdatel'stvo “Nauka”, Moskva 1971, s. 192, 198, 200; D. G. Tumaşeva, “Modal'niye formı tatarskogo glagola i mejkategorial'niye svyazi”, *Sovetskaya tyurkologiya*, № 4, Baku 1990, s. 3; Hadumod Bussmann, *Routledge Dictionary of Language and Linguistics*, Translated and edited by Gregory P. Trauth and Kerstin Kazzazi, Routledge, London and New York 1996, s. 307-308, 312; Viktor G. Guzev - Özlem Deniz Yılmaz, *Opt postroyeniya ponyatiynogo apparata teorii turetskoy grammatiki: Učebnoye posobiye na turetskom yazıke*, s. 54; Sema Aslan Demir, *Türkçede İsteme Kipliği Semantik -Pragmatik Bir İnceleme*, Grafiker Yayınları, Ankara 2008, s. 17-18, 21-25; Kâmile İmer, Ahmet Kocaman ve A. Sumru Özsoy, *Dilbilim Sözlüğü*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2011, s. 175-176; Caner Kerimoğlu, *Kiplik İncelemeleri ve Türkçe*, Dinazor Kitabevi, İzmir 2011, s. 14, 15, 19-24, 70-72, 83-105, 142-147; Caner Kerimoğlu, *Kiplik ve Kip*, s. 1-3; Mehmet Volkan Demirel, *Dilde Zaman, Görünüş ve Kip/Kiplik*, Pegem Akademi, Ankara 2021, s. 54.
- 6 “Dolaysız-dolaylı” ayrımına ek olarak kiplikler ile ilgili dil bilimcilerin çok çeşitli sınıflandırma denemeleri vardır. Detaylı bilgi için bk. Caner Kerimoğlu, *Kiplik ve Kip*, s. 88-112.
- 7 Ol'ga S. Axmanova, *Slovar' lingvističeskix terminov*, s. 248; Özlem Deniz Yılmaz, “Türkiye Türkçesinde Gerçekleşmemiş Olanak Kipi”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, I/1, (2014), s. 138.

Bildirme kipliği, anlatım içeriğinin gerçeklikle örtüştüğünü, gerçeği yansıttığını bildirmez: Konuşucu dil araçları vasıtasıyla anlatım içeriği ile ilgili herhangi bir öznel tutumunu dile getirmeden nesnel olarak bir olguyu ifade eder. Bildirme, yani dolaysız kipliğe karşıt olarak *emir, istek, şart*,⁸ *gereklilik, gerçekleşmemiş olanak (subjonktif, konyonktif)* vb. anlamlar ise genellikle *tasarlama/dilek kipliği*, bir başka deyişle *dolaylı kiplikler* kabul edilir.⁹ Bu kavramlar, konuşucunun, anlatımla ilgili öznel tutumunun/tavrının bildirildiği anlamlar sayılır. Bunlar vasıtasıyla konuşucu, anlatımla ifade edileni gerçekliği yansıtan bir olgu olarak değil de, emir, istek, şart, *gereklilik*, olayın gerçekleşmesi mümkünken aslında gerçekleşmediği (gerçekleşmemiş olanak) biçiminde görüp yorumladığını bildirir. Diğer bir deyişle konuşucu bu kiplikler vasıtasıyla anlatıma kendi tutumunu/tavrını yansıtır. *Kip* ise söz konusu kiplik anlamlarının biçim bilimsel yolla, yani biçim birimleri ile işaretlenmesi, kipliği ifade etmenin dil bilimsel yöntemidir.¹⁰ Literatürde bildirme ve tasarlama kipliklerine ek olarak *olasılık, olanak, çıkarım, varsayım, izin, üzüntü, beklenti, şaşkınlık, rica, pişmanlık, şüphe, tahmin* vb. kiplik türlerinden de söz edilir.¹¹ Ancak kipliklerin tamamı dillerde biçim birimleri, yani kip şekilleri ile işaretlenmez. Biçim birimlerine ek olarak, kiplik anlamına sahip sözcük birimleri, ton gibi dizim üstü birimler, söz dizimsel yapılar, sözcük sırası, bağlam vb. vasıtasıyla da çeşitli kiplik anlamları ifade edilebilir.¹² Bu çalışma biçim bilimi alanıyla sınırlı olduğundan ve çalışmada -DİyDİ biçim birimi ele alınacağından burada onunla işaretlenen kiplik türüne odaklanılmıştır.

Bu çalışmada da kiplik, anlam bilimi; kip ise biçim bilimi alanıyla ilgili bir kavram olarak kullanılmaktadır. Açmak gerekirse, örneğin Türkçede, tasarlama kipliklerinden biri olan *gereklilik kipliği* anlamını işaretleyen -mEİİ, *kip* şeklidir. Bununla kurulan ve altı şahsa göre çekimlenen tüm bitimli şekiller *gereklilik kipi* ulamını meydana getirir. Yine tasarlama kipliklerinden kabul edilen *emir, istek, şart* -Tartışmalıdır.- ve *gerçekleşmemiş olanak* kipliklerinin her biri, kendilerine ait biçim bilimsel araçlar olan kip şekilleriyle bildirilir. Tasarlama kiplerinden farklı

8 Literatürde “şart” anlamının kiplik değil, belirteç anlamlarından biri sayıldığı, dolayısıyla bu anlamı biçim bilimsel yolla bildiren araçların “kip” değil “ulaç” şekli kabul edildiği çalışmalar da vardır: Örneğin bk. Özlem Deniz Yılmaz, *Türkiye Türkçesinde Eylemsi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009, s. 90, 159-160. Ancak bu konu çalışmamızın doğrudan kapsamına girmediği için burada ele alınmayacaktır.

9 Krş. Ol’ga S. Axmanova, *Slovar’ lingvističeskix terminov*, s. 249; Özlem Deniz Yılmaz, “Türkiye Türkçesinde Gerçekleşmemiş Olanak Kipi”, s. 138.

10 Alıntılayan Ye. A. Referovskaya, “Nakloneniye”, *Yazıkoznaniye. Bol’soy entsiklopedičeskij slovar’*, Glavnıy redaktor V. N. Yartseva, 2-ye izdaniye, “Bol’shaya Rossiyskaya entsiklopediya”, Moskva 2000, s. 321; Özlem Deniz Yılmaz, agm., s. 137-138.

11 Caner Kerimoğlu, *Kiplik ve Kip*, s. 33-42; Seçil Hirik, *Türkiye Türkçesinde Bilgi Kiplikleri*, 2. bs., Pegem Akademi, Ankara 2021, s. 10.

12 Ol’ga S. Axmanova, *Slovar’ lingvističeskix terminov*, s. 237; Şükriye Ruhi, Deniz Zeyrek ve Necdet Osam, “Türkçede Kiplik Belirteçleri ve Çekim İlişkisi Üzerine Bazı Gözlemler”, *Dilbilim Araştırmaları*, Kebikeç Yayınları, Ankara 1997, s. 105-111; Gürkan Doğan ve Ahmet Kocaman, “Sözcede Kişisel Tutum ve Belirteçler”, *Dilbilim Araştırmaları*, Simurg, İstanbul 1999, s. 65-78; Eser Erguvanlı Taylan ve Ayhan Aksu Koç, “Belirteçlerde Görünüş ve Kiplik İlişkisi”, *XXI. Ulusal Dilbilim Kurultayı Bildirileri*, Mersin 2007, s. 89-97; Nergis Biray, “Kazak Türkçesinde Modal Söz (Kelimenin Dokuzuncu Türü mü?)”, *Turkish Studies*, Vol: 4/3, (2009), s. 338-361; Caner Kerimoğlu, *Kiplik ve Kip*, s. 42-48; Özlem Deniz Yılmaz, “Türkiye Türkçesinde Gerçekleşmemiş Olanak Kipi”, s. 137; Seçil Hirik, *Türkiye Türkçesinde Bilgi Kiplikleri*, s. 10.

olarak bildirme kipinin, Türkçede belirtik/maddi bir biçim birimi yoktur. Bazı araştırmacılar, onun, sıfır biçim birimiyle temsil edildiği, bazıları ise konuşucu açısından doğal, çıkış noktası olarak algılananın Türkçede hiç işaretlenmediği, yani sıfır ya da belirtik olsun herhangi bir biçim birimiyle bildirilmediği görüşündedir. Ancak şu bir gerçektir ki Türkçe fiil genel zaman ulamını meydana getiren, *-Dİydİ* de dahil, 20 biçim birimi, aynı zamanda bildirme kipi ulamını oluşturur.¹³ Diğer bir deyişle “zaman şekilleri” olarak adlandırılan biçim birimleri vasıtasıyla hem dil bilgisel zaman hem de bildirme kipliği dile getirilir. Üstelik bu şekiller anlamının ayrılmaz bir parçası niteliğinde ortak kategorik anlamları olarak *yargı*, bunun yanı sıra şahsa göre çekimlendiklerinden *eden* (fâil) ve bazıları *görünürlük* (yani *kılmış* ve *görünüş/aspekt*) de bildirir:

(1) *Yemek yedim.* (informant¹⁴) (Anlatımla *yargı*, bildirme kipliği, geçmiş zaman ve eden iletili.)

(2) *Yemek yiyorum.* (informant) (*Yargı*, bildirme kipliği, şimdiki zaman ve eden bildirildi.)

(3) *Yemek yiyeceğim.* (informant) (*Yargı*, bildirme kipliği, gelecek zaman ve eden dile getirildi. *-(y)EcEk* şekliyle “gerekliklik, niyet, emir, olasılık, varsayım vb.” anlatılanları/nüansları da içeren, tarafımızdan “gizillik/potansiyellik” olarak adlandırılan kiplik de iletilir.)

Yukarıdaki örneklerden görüldüğü üzere, konuşucu nesnel gerçekliği yansıtan ya da nesnel gerçeklik gibi takdim ettiği bir olay dile getirmektedir. Söz konusu zaman şekillerinin hem dil bilgisel zamanı hem de bildirme kipliğini iletmesi ve bildirme kipinin kendi belirtik biçim biriminin bulunmaması, onların, Türkiye Türkolojisinde “zaman kipi” şeklinde adlandırılmalarına sebebiyet vermiş olmalıdır. Ancak çalışmamızda *dil bilgisel zaman* (*zaman*) ve *kip* kavramları arasında fark gözetildiğinden bu terim kullanılmayacaktır.

Aşağıda *-Dİydİ* biçim biriminin literatürde ele alınışına kısaca değinilecektir.

1. *-Dİ idi* ~ *-Dİydİ* Biçim Biriminin Literatürde Ele Alınışı

Yerleşmiş Türkçe dil bilgisi çalışmalarında *-Dİydİ*, fiillerin birleşik çekimleri kapsamında ele alınır ve “görülen geçmiş zamanın hikâyesi”¹⁵, “geçmişin anlatması”¹⁶, “-di’li geçmiş kipinin öykülenmesi”¹⁷, “-di’li geçmişin hikâyesi”¹⁸ biçimlerinde adlandırılır. Bu çalışmalarda, *i-* ek fiilinin görülen geçmiş zaman çekimi ile hikâye birleşik çekimlerinin oluşturulduğu (ör. *gelmiş idi* ~ *gelmişti*, *geldi idi* ~ *geldiydi*, *gelir idi* ~ *gelirdi*, *geliyor idi* ~ *geliyordu*, *gelmekte idi* ~

13 Viktor G. Guzev - Özlem Deniz Yılmaz, *Opıt postroyeniya ponyatiynogo apparata teorii turetskoy grammatiki: Uçebnoye posobiye na turetskom yazıke*, s. 27-33, 83.

14 Bir dilsel malzemenin ana kaynağı olarak doğal dil taşıyıcısı/konuşuru, kaynak kişi. (Ol’ga S. Axmanova, *Slovar’ lingvistiçeskix terminov*, s. 184).

15 Muharem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, s. 322; Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, s. 645.

16 Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, s. 459.

17 Tahir Nejat Gencan, *Dilbilgisi*, s. 353.

18 M. Kaya Bilgegil, *Türkçe Dilbilgisi*, s. 246; Haydar Ediskun, *Türk Dilbilgisi*, s. 196.

gelmekteydi, gelecek idi ~ gelecekti) ve bu birleşik çekimlerde geçmişte gerçekleşen bir eylemin hikâye edilmesi/öykülenmesi/anlatılması anlamı bulunduğundan söz edilirken, *-DİyDİ* de genel hatlarıyla ele alınır, ancak onun dil bilimsel zaman özelliği ile ilgili detaylı bilgi verilmez. Bu çalışmalar Türkçenin genel dil bilgisini betimlemek amacıyla kaleme alındığı için *-DİyDİ* üzerinde detaylı bilgi verilmemesi doğal kabul edilebilir. Bazı monografik eserler ile bilimsel makalelerde ise *-DİyDİ*'nin dil bilimsel zaman ve görünüş özellikleri, işlevleri ve kullanım sıklığına dair detaylı bilgi bulunur. Bu çalışmanın temel amacı *-DİyDİ*'nin dil bilimsel zaman özelliklerini ortaya koymak olduğu için aşağıda buna dair görüşler yorumlanacak, burada şeklin görünüş anlamı, kullanım alanı ve sıklığı, *-mİştİ* ile olan benzer ve farklı yönleri gibi konulara ise gerektiği ölçüde değinilecektir.

Bir görüşe göre *-DİyDİ* ve *-mİştİ* benzer veya aynı anlamlara sahip, yani birbirlerinin yerine kullanılabilen şekiller olarak yorumlanırken, bu iki şeklin dildeki verimlilikleri bakımından ayrıştığı, yani *-DİyDİ*'nin, *-mİştİ*'ye göre daha az kullanıldığı ifade edilir.¹⁹ Zeynep Korkmaz, verimliliği az olan *-DİyDİ*'nin daha ziyade ağızlara yakın anlatımlarda kullanıldığını ekler.²⁰ *-DİyDİ* ve *-mİştİ* şekillerini karşılaştırdığı çalışmasında İmdat Demir, *-DİyDİ*'nin yazı dilinde neredeyse kullanımdan düştüğünü ifade eden Korkmaz'ın görüşlerinden hareketle, Milli Eğitim Bakanlığının belirlediği "100 Temel Eser" listesinde yer alan roman ve hikâyeleri incelemiş, bu eserlerde *-mİştİ*'nin %99,98, *-DİyDİ*'nin ise %0,02 gibi bir oranla yer aldığını belirlemiştir.²¹ Ayrıca Demir, Korkmaz'ın ağız çalışmalarından hareketle, *-DİyDİ*'nin Güney Batı Anadolu ağızlarında *-mİştİ*'den daha sık kullanıldığını tespit etmiştir.²² Lars Johanson, *-DİyDİ* ve *-mİştİ*'nin birbiri yerine kullanılabilirdiği fikrine karşıdır. Araştırmacı, iki şeklin benzerliği ile ilgili literatürdeki görüşlere yer vererek özellikle Andrey Nikolayeviç Kononov'un *-DİyDİ* için yaptığı "aynı cümlede ifade edilen iki 'geçmiş hareketin' önce gerçekleşmiş olanı için kullanılır" yorumunu ele alır. Johanson, "*Çocukluğumuz bir arada geçti, hep birlikte gittiydik askere, kahvede aynı masada otururduk.*" örneğinden hareketle askerliğin çocukluktan önce olmasının mümkün olmadığını ifade eder.²³ Dolayısıyla, geçmişte gerçekleşen iki eylemden önce olanı, yani "geçmişte geçmiş zaman" anlamı *-mİştİ* ile verilebilirken *-DİyDİ* her durumda bu anlamı dile getirmez.²⁴ Johanson, iki şekil arasındaki farkın görünüşsel olduğunu da ekler.²⁵ Aslı Göksel ve Celia Kerslake tarafından da *-DİyDİ*'nin, her durumda eylemi geçmişteki bir referans noktasının öncesine yerleştirmede olduğu, yani her zaman "geçmişte geçmiş" bildirmediği ifade edilir.²⁶

19 Jean Deny, *Türk Dil Bilgisi (Modern Türk Dil Bilgisi Çalışmalarının Kapsamlı İlk Örneği)*, çev. Ali Ulvi Elöve, uy. Ahmet Benzer, s. 385; Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, s. 459; Robert Underhill, *Turkish Grammar*, Fourth printing, The MIT Press, Massachusetts 1985, s. 185; Geoffrey L. Lewis, *Turkish Grammar*, Oxford University Press, Oxford 2001, s. 128; Soner Akşehirli, "Türkçe'de Konuşma Zamanı, Olay Zamanı ve Referans Zamanı İlişkileri", *Turkish Studies*, V/4, (2010), s. 53-54; Turgay Sebzecioğlu, *Dilbilim Kavramlarıyla Türkçe Dilbilgisi*, s. 253.

20 Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, s. 645.

21 İmdat Demir, "Türkiye Türkçesinde *-dİyDİ* ve *-mİştİ* Biçim Birimleri Üzerine", *TÜBAR -Türklük Bilimi Araştırmaları*, 37, Bizim Büro Matbaası, (Niğde 2015), s. 99.

22 Agm., s. 101-102.

23 Lars Johanson, *Türkçede Görünüş*, çev. Nurettin Demir, Grafiker Yayınları, Ankara 2016, s. 64.

24 *Age.*, s. 64.

25 *Age.*, s. 65.

26 Aslı Göksel - Celia Kerslake, *Turkish: A Comprehensive Grammar*, s. 286.

-Dİydİ şekli literatürde görünüş açısından da ele alınır. Bazı araştırmacılar *-Dİydİ* birleşik şeklinde yer alan *-Dİ*'nin bitmişlik görünüşünü, *-ydİ*'nin ise geçmiş zamanı işaretlediği yorumunu yapar.²⁷ Demir'in çalışmasında, *-Dİydİ*'nin “deneyimli bitmişlik” bildirmesi bakımından *-mİştİ*'den ayrıştığı ifade edilir. Deneyimli bitmişlik, “...geçmişten konuşma anına kadar geçen süre içinde en az bir kere gerçekleşmiş olan durumlara/olaylara işaret eder.”²⁸ şeklinde tanımlanırken, “sonuçsal bitmişlik” ve “deneyimli bitmişlik” kavramlarına vurgu yapılır ve bu kavramlar şöyle açıklanır: “*Ahmet Ankara'ya gitti.*” tümcesi “*Ahmet hala Ankara'dadır.*” anlamındaysa sonuçsal bitmişlik; “*Ahmet'in en az bir kez Ankara'ya gitmişliği var, ancak şu an orada değil.*” anlamındaysa deneysel bitmişlik bildirir.²⁹ Araştırmacı bu ayırımdan hareketle *-Dİydİ*'nin, konuşma anından önce en az bir kez gerçekleşmiş, kişinin hafızasında iz bırakmış ve geçmişte denenmiş/söylenmiş veya önemi ön plana çıkarılmış bir olaya vurgu yapması dolayısıyla “hatırlatma odaklı deneyimli bitmişlik” anlamına sahip olduğunu belirtir.³⁰ “Sınır/terminalite” kavram ve terimini kullanarak Türkçenin görünüş sistemini ele alan Johanson, “sınır sonrası görünüş” anlamına sahip *-mİştİ*'ye karşın *-Dİydİ*'nin, görünüş bakımından yansız olduğunu ifade eder.³¹ İbrahim Ahmet Aydemir ise şeklin, görünüş açısından “terminallik” ifade ettiğini, fiil kelime şekliyle dile getirilen eylemlerde sürecin veya sınırların önemli olmadığını, eylemin “topyekün” olarak öne çıkarıldığını dile getirir.³²

Literatürde rastlanan bir diğer görüşe göre *-Dİydİ*'nin “hatırlama/hatırlatma” anlamına sahip olduğu bildirilir. Tahsin Banguoğlu ve Johanson'da, *-Dİydİ*'nin “hatırladığım kadarıyla”, “hatırlayacağın(ız) üzere” gibi hatırlama anlamı taşıyan tümcelerde kullanıldığından söz edilir.³³ Salih Kürşad Dolunay, hem *-Dİydİ* hem de *-mİştİ*'nin hatırlama/hatırlatma işlevleri olduğunu dile getirir.³⁴ Margaret I. Ersen-Rasch ve Erdoğan Onası'nın çalışmasında ise *-Dİydİ* şeklinin iki farklı çekimlenişi olduğu, bu iki çekimlenişten *sevdimdi* biçimindeki örneklerde bilinen bir eylemin; *sevdiydim* biçimindeki örneklerde ise bilinmeyen, ancak uzun bir süre önce gerçekleşen eylemin hatırlanması anlamı bulunduğu ifade edilir.³⁵ Aydemir'de de Csató ve Johanson'a atıfla şeklin, “hatırlama ve hatırlatma göndermesi” olarak özetlenebilecek bir “hafıza kanıtı” ifade ettiği belirtilir.³⁶ Bizce de *-Dİydİ* biçim birimi sahip olduğu anlam vasıtasıyla “hatırlama/hatırlatma” anlatılanını bildirebilir:

27 Nadir Engin Uzun, “Türkçede Görünüş/Kip/Zaman Üçlüsü”, *Ankara Üniversitesi Dil Dergisi*, 68, (1998), s. 9; Ahmet Benzer, *Türkçede Zaman, Görünüş ve Kiplik*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2012, s. 152-153; Eser Erguvanlı Taylan, *The Phonology and Morphology of Turkish*, s. 194; Turgay Sebzecioğlu, *Dilbilim Kavramlarıyla Türkçe Dilbilgisi*, s. 253.

28 İmdat Demir, “Türkiye Türkçesinde *-dİydİ* ve *-mİştİ* Biçim Birimleri Üzerine”, s. 108.

29 Agm., s. 108-109.

30 Agm., s. 110.

31 Lars Johanson, *Türkçede Görünüş*, çev. Nurettin Demir, s. 252.

32 İbrahim Ahmet Aydemir, *Türkçede Zaman ve Görünüş Sistemi*, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2019, s. 58.

33 Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, s. 459; Lars Johanson, *Türkçede Görünüş*, çev. Nurettin Demir, s. 65.

34 Salih Kürşad Dolunay, *Türkiye Türkçesinde Zaman*, Berikan Yayınevi, Ankara 2012, s. 55.

35 Margaret I. Ersen-Rasch - Erdoğan Onası, *Yabancı Dil Olarak Türkçe Dilbilgisi*, Papatya Yayıncılık, İstanbul 2015, s. 192-193.

36 Alıntılan İbrahim Ahmet Aydemir, *Türkçede Zaman ve Görünüş Sistemi*, s. 57.

Bu evin delilikleri adamdan adama bulaşır. Bilmez misin dışarıda bir uşak çıldırıyordu. Sonra delilik iki adama daha bulaştıydı. (HRG, G, 158); Bir yaz, samanlıkta oynarken anam üstümüne geldiydi! Aklında mı? Kapıyı kapadıydı, harman deliğinden çıktıktı. (KT, Gİ, 158); Ama ben sana ne dediydim? Ha? Hatırla bakayım... İşgâlcinin iyisi olmaz, dedim di mi? (BU, UBB, 167) vb.

Örneklerden görüleceği üzere konuşucu, muhatabına, geçmişte yaşanmış ve her iki tarafın da bildiği bir olayı hatırlatmaktadır. Ancak bunun ortaya çıkmasında hem metin bağlamının hem de *bilmez misin, aklında mı, hatırla bakayım* gibi ifadelerin etkisi yadsınamaz. Hatırlama/hatırlatma anlatılanının her zaman bildirilmediği anlatımlar da kurulabilir. Bu da şeklin, anlamının ayrılmaz bir bileşeni olarak bu anlam birimciğe sahip olmadığını gösterir:

– *İşte buna akcinli derler kız. Bunu içen kudurur.*

– *Bildim. Amcamın oğlu Bekir bir akşam bunu içti de delirdiydi. (HRG, Eİ, 252)*

Bazı yabancı araştırmacıların eserleri ile son dönemde ülkemizde yapılan bazı çalışmalarda ise *-DİyDİ*'nin anlatım anına uzak bir geçmişte gerçekleşen eylemi dile getirdiği ifade edilir. *-DİyDİ*'nin uzak geçmişi bildirdiği, örneğin Kononov'da görülür.³⁷ Kononov, şekli *I. uzak geçmiş zaman/davnoproşedşeye I vremya* olarak adlandırır. Ona göre *-DİyDİ* şekli, uzak geçmişte gerçekleşen eylem bildirir ve şu durumlarda kullanılır: “a) bir cümlede iki geçmiş eylem bulunduğu: önce gerçekleşmiş olan, I. uzak geçmiş zaman ile bildirilir; b) konuşucuya göre uzun zaman önce gerçekleşen bir geçmişin varlığında...”³⁸. Son dönemde yapılan bazı çalışmalarda ise araştırmacılar *-DİyDİ*'nin kesin olarak ve yalnızca uzak geçmiş bildirdiğini ifade etmeseler de, şekille dile getirilen eylemlerin anlatım anından uzak olduğunu belirtirler.³⁹

Aşağıda V. G. Guzev tarafından geliştirilen ve tarafımızdan da benimsenen “üç kerterizli zaman sistemi” ve *-DİyDİ*'nin, bu sistemin “şimdiki zaman kesiti/birincil kerteriz” alt sistemine ait geçmiş zaman şekillerinden biri olduğu görüşü üzerinde durulacaktır.

2. Üç Kerterizli Zaman Sistemi ve *-Dİ idi ~ -DİyDİ* Biçim Biriminin Bu Sistemdeki Yeri

V. G. Guzev'e göre Türkçe; şimdiki, geçmiş ve gelecek olmak üzere üç kerterizli zaman sistemine sahiptir. Buna göre “eylemlerin, kerteriz işlevi gören (geçmiş, şimdiki ve gelecek) zaman kesiti soyut imgesine göre konumlarını bildiren anlamlara sahip bütün fiil bitimli şekilleri”⁴⁰ Türkiye Türkçesi bildirme kipi *fiil genel zaman ulamını* oluşturur. Başka bir deyişle Türkçede şimdiki zaman, geçmiş

37 A[ndrey] N[ikolayeviç] Kononov, *Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazıka*, İzdatel'stvo Akademii nauk SSSR, Moskva-Leningrad 1956, s. 240, § 485-486.

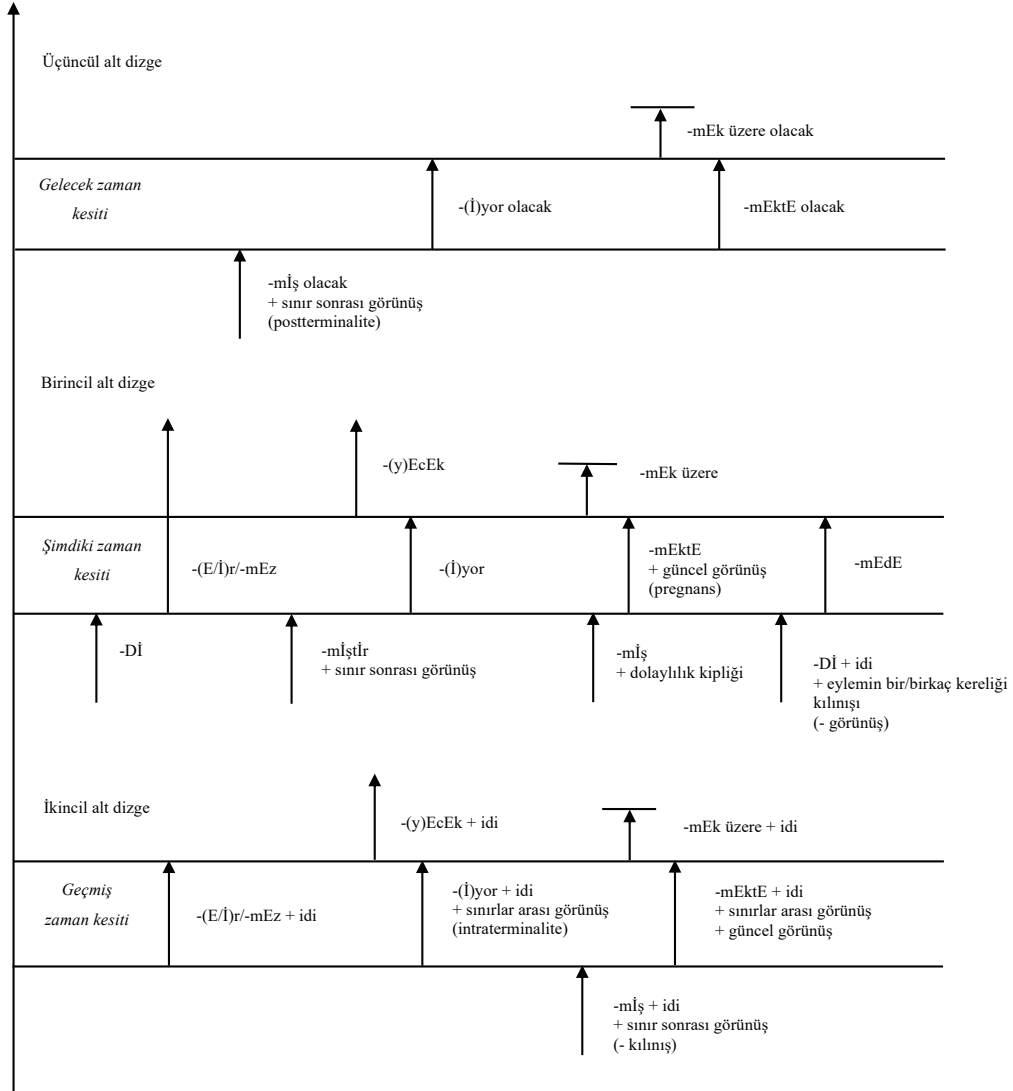
38 *Age.*, s. 240, § 486.

39 Salih Kürşad Dolunay, *Türkiye Türkçesinde Zaman*, s. 55; Lars Johanson, *Türkçede Görünüş*, çev. Nurettin Demir, s. 65; Hasene Aydın, *Türkiye Türkçesinde Dilbilgisel Zaman -Oktay Akbal Öyküleri Örneği-*, Efe Akademi Yayınevi, İstanbul 2021, s. 254; İbrahim Ahmet Aydemir, *Türkçede Zaman ve Görünüş Sistemi*, s. 57.

40 Viktor G. Guzev - Özlem Deniz Yılmaz, *Opit postroyeniya ponyatiynogo apparata teorii turetskoy grammatiki: Uçebnoye posobiye na turetskom yazıke*, s. 27.

zaman veya gelecek zaman kesiti soyut imgesine göre belirlenen 20 ulam/şekil⁴¹ vardır. Söz konusu şekiller, eylemin, kerteriz alınan bu zaman kesitlerinden önce, zaman kesiti içinde -onunla eş zamanlıya da zaman kesitinden sonra gerçekleştiğini bildirir (bk. Şema 1).

Şema 1. Türkiye Türkçesi Bildirme Kipi Genel Zaman Ulamı

41 Türkiye Türkçesi bildirme kipi genel zaman ulamı Şema 1'de gösterilmiştir. *Age.*, s. 83'te yer alan şemada 19 zaman şekli yer almaktadır. Burada verilen şemaya ise her ne kadar oldukça verimsiz de olsa Türkçe bildirme kipi genel zaman ulamının bir üyesi olarak ele alınması gerektiğini düşündüğümüz *-mEdE* de eklenmiştir.

Şimdiki zaman kesiti kerterizli zaman ulamları/şekilleri, söz konusu şimdiki zaman kesiti soyut imgesi öncesi gerçekleşen eylemleri bildiriyorsa “geçmiş zaman ulamları/şekilleri” (*-Dİ, -mİş ve -mİştİr*), bu soyut zaman kesiti içinde gerçekleşen eylemi dile getiriyorsa “şimdiki zaman ulamları/şekilleri” [*-(İ)yor, -mEktE ve -mEdE*], soyut zaman kesiti içi veya içi ve sonrası meydana gelen eylemi ifade ediyorsa “geniş zaman ulamı/şekli” [*-(E/İ)r* (olumsuzu *-mEz*)], bu soyut zaman kesiti sonrası yerine getirilen eylemi iletiyorsa “gelecek zaman ulamları/şekilleri” [*-(y)EcEk ve -mEk üzere*] meydana gelir.⁴²

Türkçede şimdiki zaman kesiti soyut imgesine ait, yani kerterizin “şimdiki” olduğu bu zaman ulamlarının yanı sıra kerterizin “geçmiş” veya “gelecek zaman” olduğu, yani geçmiş veya gelecek zaman kesiti soyut imgelerine göre belirlenen zaman ulamları da vardır.⁴³ Bu durumda eylem gerçekleştirmelerinin kerteriz alınan kesite göre konumlarından hareketle, kerteriz “geçmiş zaman kesiti” ise “geçmiş zaman kesiti öncesi ulam/şekil (geçmişte geçmiş zaman ulamı/şekli)” (*-mİştİ*), “geçmiş zaman kesiti içi ulamlar/şekiller (geçmişte geniş ve şimdiki zaman ulamları/şekilleri)” [*-(E/İ)rdİ* (olumsuzu *-mEzdİ*), *-(İ)yordu ve -mEktEyrdİ*] ve “geçmiş zaman kesiti sonrası ulamlar/şekiller (geçmişte gelecek zaman ulamları/şekilleri)” [*-(y)EcEktİ ve -mEk üzereydi*]; kerteriz “gelecek zaman kesiti” ise “gelecek zaman kesiti öncesi ulam/şekil (gelecekte geçmiş zaman ulamı/şekli)” (*-mİş olacak*), “gelecek zaman kesiti içi ulamlar/şekiller (gelecekte şimdiki zaman ulamları/şekilleri)” [*-(İ)yor olacak ve -mEktE olacak*] ve “gelecek zaman kesiti sonrası ulam/şekil (gelecekte gelecek zaman ulamı/şekli)” (*-mEk üzere olacak*) meydana gelir.⁴⁴

Bu çalışmanın konusu olan *-DİyDİ*'nin, zikredilen şimdiki ya da geçmiş zaman kesitlerinden hangisine ait olduğu ve ne tür bir zaman iletliği ise üzerinde tartışılan hususlardan biridir.

3. *-DİyDİ* Biçim Biriminin Dil Bilgisel Zaman Özellikleri

-DİyDİ, Guzev -Deniz Yılmaz 2004'te her ne kadar geçmiş zaman kesiti öncesi ulam/şekil, yani geçmişte geçmiş zaman ulamı/şekli olarak ele alınsa da, şeklin, yalnızca biçimsel olarak bu kesite ait gibi görüldüğü, yerleşmiş görüşlerin aksine her durumda “uzak geçmiş” dile getirmediği, tersine işlevsel olarak farklı zaman özelliklerine sahip olduğu ve genel zaman ulamının ana kerterizi olan şimdiki zaman kesiti soyut imgesiyle ilişkili olduğu ifade edilir.⁴⁵ Bu ve yukarıda değinilen görüşler aşağıda örneklerden hareketle sınanacaktır.

-Dİ idi ~ -DİyDİ biçim birimi şimdiki zaman kesiti soyut imgesi öncesi yakın veya uzak bir geçmişte gerçekleşen eylemleri bildirebilir. Zaman ifade eden sözcük ve sözcük öbekleri ile metin bağlamı, *-DİyDİ* nin yakın veya uzak geçmiş zamanı bildirebildiğini göstermektedir.

42 Age., s. 28-30.

43 Erkman Akerson - Ozil'in çalışmalarında da dil bilgisel zamanın belirlenmesinde, onların ifadesiyle “merkez”in her zaman anlatım anı, yani “şimdiki” olmadığı, geçmiş zaman veya gelecek zaman merkezli dil bilgisel zamanların da bulunduğu belirtilir. Bk. Fatma Erkman Akerson -Şeyda Ozil, *Türkçede Niteleme Sıfat İşlevli Yan Tümceler*, Türk Dil Kurumunda 1. bs., Ankara 2015, s. 224-225.

44 Viktor G. Guzev - Özlem Deniz Yılmaz, *Opit postroyeniya ponyatiynogo apparata teorii turetskoy grammatiki: Učebnoye posobiye na turetskom yazıke*, s. 30-33.

45 Age., s. 30-31.

3.1. -DİYDİ Biçim Biriminin Şimdiki Zaman Kesiti Öncesi Yakın Geçmiş Bildirisi

-DİYDİ şekliyle anlatım anına çok yakın bir geçmişte gerçekleşen eylemler dile getirilebilir.

Bilindiği üzere olayların gerçekleşme zamanlarının belirgin hale gelmesi için zaman biçim birimlerine ek olarak zaman ifade eden sözcükler (*dün, bugün, yarın* vb.) veya sözcük öbekleri de (*az önce, iki yıl önce, on yıl sonra* vb.) kullanılır.⁴⁶ Bu tür sözcük birimsel (leksik) araçların devreye girmesiyle aynı zaman şekli getirilmiş fiille ifade edilen eylemin geçmişteki konumu değişir ya da netleştirilir.

Aşağıda verilen örneklerden görüleceği üzere -DİYDİ getirilmiş fiille iletilen eylemin yakın bir geçmişte gerçekleştiği, anlatımda yer alan *demin* ve *demincek* sözcükleri [(4), (5), (6), (7)] ile *biraz önce, az evvel* ve *yarım saat kadar evvel* sözcük öbekleri [(8), (9), (10)] ile belirgin hale getirilmiştir. Örneklerden de anlaşılacağı üzere eylem çok yakın bir geçmişte gerçekleşmiştir:

(4) *Demin Bekir ayısına dedindi.* (KT, KÖK, 132)

(5) *Küçük Ağa demin bi lâfettin amma ben pek iyi anlayamadımdı. Bi daha den mi?* (TB, KA, 330)

(6) *Ne dediydim sana demincek! 'Burada deli damı işleri yoktur ve de şarap sarhoşu olup göze görünmek hiç yoktur,' demedim miydi?* (KT, DA, 122)

(7) ... *sen esdüdücülerle⁴⁷ birlikte gelmedin miydi demincek?* (KT, BÇ, 302)

(8) *Bizimkinden, söylemesi ayıp, hamam takımlarını istediymi, biraz önce...* (KT, KUK, 19)

(9) *Az evvel bir "Şimdilik" lâfi ettindi. Ne demek şimdilik?* (TB, KA, 288)

(10) *Yarım saat kadar evvel buraya kıvrak, süslü bir taze hanım girdiydi. Hiçbiriniz görmediniz mi nereye gitti?* (HRG, T, 257)

Sözcük ve sözcük öbeklerine ek olarak metin bağlamı da eylemin gerçekleşme zamanına dair bilgi verir.⁴⁸ Konuşucunun çok kısa süre önce gerçekleşen bir eylemden söz ettiği, bağlamdan anlaşılabilir. Bu durum özellikle karşılıklı konuşmalarda kendini gösterir. Edebî eserlerin diyalog içeren bölümlerinde, bağlamdan hareketle -DİYDİ'nin, anlatım anına çok yakın bir eylemi bildirdiği görülür [bk. (11), (12), (13), (14)]:

(11) -... *Karı dört yanına bir baktı, samanlığa giriverdi zırpadak...*

Kızlar;

- *Karı kim? diye atıldılar.*

- *Adı yok mu? Karının adı?*

46 Bk. Hatice Şahin, "Türkçede Şimdiki Zaman Eklerinin Zaman Belirleyicilerle Kullanımı", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11, (2006), s. 216; Kerime Üstünova, *Dil Bilgisi Sorunları*, Kesit Yayınları, İstanbul 2010, s. 36; Hasene Aydın, "Türkiye Türkçesinde Zaman Ekleri ve Bağlam İlişkisi Üzerine", *VI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri -I. Cilt*, ed. Hatice Şahin ve İbrahim Karahancı, Uludağ Üniversitesi, Bursa 2014, s. 791.

47 Eserde *esdüdü*, *enstitü* kelimesinin halk ağzındaki söylenişi olarak verilmiştir.

48 Detaylı bilgi için bk. Hasene Aydın, "Türkiye Türkçesinde Zaman Ekleri ve Bağlam İlişkisi Üzerine", s. 793-798.

...

– *Bırakın da dinleyelim. Adı batsın!*

Çalık oğlan Adviye'nin "Dinleyelim" demesine sevinmişti. Kaba kaba öksürerek:

– *Ne dediydik -diye kaldığı yerden aldı- "Karı samanlığa girdi" dediydik.* (KT, KÖK, 79)

(12) *Tayfur – Bu gece herhâlde boş dönmeyeceğiz...*

Feyzi yürek çarpıntısıyla:

– *Ne demek istiyorsunuz? Bu akşam mutlaka çarpılacak mıyız?*

Tayfur – Çarpılmak zaten çok korkmadan olur. Korkan düşünsün... Fakat ben o maksatla söylemedim...

Feyzi – Ne maksatla söylediniz?

Tayfur sol böğründen sarkan çantadan küçük bir fotoğraf makinesi çıkararak:

– *Boş dönmeyeceğimizi işte bunun için söyledimdi.* (HRG, Dİ, 141)

(13) – *Hemen öksürüp başladı –: "Sahraya baharın daha ilk indiği gün..."*

– *Durunuz! Sahtekarlık ediliyor! Bu Faruk Nafiz'in "Suda halkalar" isimli şiiridir.*

– *Aman yarabbi! Hepsini de biliyorlar...*

– *Mataralar'ı isteriz. Hakkınızı kaybettiniz... Tamam!*

– *Necip Bey, siz de bir şey söyleseydiniz...*

– *Şiir mi okuyayım?.. Aman...*

– *Hayır! Şu sahtekar şaire...*

– *İyi başladıydı... Sahra... diyerek... Bırakmadınız ki...* (KT, HŞİ, 690-691)

(14) – *Bol bol selâm getirdim sana.*

Salih'de konuşacak hal kalmamıştı. Reis bey aracılık etti:

– *Salih'de epey haber var, Ali emmi, istersen dinleyelim.*

Ali emmi kendini zorladı:

– *öyle ya, böyle ya, ne susar bilmem ki, selâm dediydin len Çolak kimden?* (TB, KA, 359)

Demek ki Türkçe bildirme kipi ulamı birleşiminde yer alan şekillerin dil bilgisel zaman özelliği belirlenirken, onların sözcük birimsel araçlarla kullanımlarının yanı sıra metin bağlamına da odaklanmak gerekir. -DİyDİ de bu doğrultuda incelendiğinde, şeklin, şimdiki zaman kesiti öncesi çok yakın bir geçmişten, aşağıda görüleceği üzere uzak geçmişe kadar çeşitli dil bilgisel zaman anlatılanlarını ifade edebildiği görülür.

3.2. -DİyDİ Biçim Biriminin Şimdiki Zaman Kesiti Öncesi Uzak Geçmiş Bildirisi

-DİyDİ, araştırmacıların haklı olarak ifade ettiği gibi, anlatım anına çok yakın olmayan, "uzak" veya "uzak" olarak yorumlanabilecek bir geçmişte gerçekleşen eylemleri de bildirebilir.

Eylemin gerçekleşme zamanının uzak geçmiş olduğu *iki yıl önce* (15), *dört yıl önce* (16), *geçen yıl* [(17), (18)] gibi sözcük öbeklerinden anlaşılır. (19)'da ise metin bağlamından anlaşılacağı üzere, konuşucu, yaşadığı dönemden yıllar önce gerçekleşen Kurtuluş Savaşı günlerine atıf yapmaktadır:

(15) *Karısı iki yıl önce yakaladıysa evde yakaladıydı.* (OK, YYB, 11)

(16) *Dört yıl önce Benli Nazmiye'yi, Kavat Recep'ten, elli altına satın aldığı zaman Çorumlu ne dediydi...* (KT, YY, 271)

(17) *Rahmetli Osman Aşam, geçen yıl, bizim hizmetkâr hakkımızdan onaracaktı ya, ekin kıt olduğundan bu yıla bıraktıydı.* (KT, KM, 19)

(18) *Geçen yıl Milli Korunmacılar dükkanı teftişe geldiklerinde alt kata da iniverirler diye ödün bokuna karıştıydı.* (AA, ÖY, 223)

(19) *Babamı düşünüyorum. Kurtuluş harbinde Ankara'da bulunduysa da... Yaralandığı zaman burada hastanede yatıydı.* (KT, HŞİ, 496)

3.3. -DİYDİ Biçim Biriminin Şimdiki Zaman Kesiti Öncesi Belirsiz Geçmiş Bildirisi

-DİYDİ, *bi(r) zamanlar* (20), *bir defasında* (21), *bir gün* (22), *vaktiyle* (23), *bir akşamüstü* (24) vb. belirsiz bir geçmiş işaret eden sözcük ve sözcük öbekleriyle birlikte kullanılabilir. Bu tür örneklerde eylemin, geçmişte tam olarak ne zaman gerçekleştiği bilinmese de gerçekleşme zamanının anlatım anına yakın bir geçmiş olmadığı görülür:

(20) *Söylendiydi öyle ya, bi zamanlar. Hacı Kenan'la bunun gelini?* (KT, BM, 499)

(21) *Bak bizim buralara İstanbul'dan Ankara'dan kocaman kocaman karılarla herifler geldiymiş bir defasında biliyo musun hele?* (BU, UBB, 164)

(22) *Bir gün bana geldiymiş. Eylülde galiba değil mi? İyice sarhoştum!* (OP, CBO, 122)

(23) *Beni dinle kopuk, dedim, bak rahmetli deden bize vaktiyle ne dediymiş?* (KT, YY, 125)

(24) *O iki katlı, taş evde bana, bir akşamüstü yalnızlıktan şikâyet ettiydi.* (OP, KK, 190)

Metin bağlamından bağımsız ve zaman ifade eden sözcük birimsel araçların bulunmadığı anlatımlarda da -DİYDİ ile ifade edilen eylemin geçmişte ne zaman gerçekleştiği belli değildir:

(25) *Ulan alçak Topal, ne dedimdi sana ben? "Bu derbederi Esef kopuğu yellemekte" demedim miydi?* (KT, BÇ, 62)

(26) *Yahu bu herifin gözleri bozulduysa ama bu kadar mı bozulduysa?* (KT, YY, 81)

(27) *Kapağı açılan şu kristal şekerliği Nigân çeyiziyle getirdiydi!* (OP, CBO, 101)

Örneklerden de görüldüğü üzere -DİYDİ, şimdiki zaman kesiti kerterizine göre belirlenen, yalnız uzak geçmiş zamanı değil, anlatım anına çok yakın da olabilen belirsiz bir geçmişte gerçekleştirilen eylemleri dile getirir. Bu belirsizlik ortadan kaldırılmak istendiğinde anlatıma belirli bir zaman kesitini belirli bir dereceye kadar işaretleyen sözcük veya sözcük öbeği getirilir.

Sonuç

Bildirme kipi ulamının bir üyesi olan ve Türkçe literatürde çoğunlukla “görülen geçmiş zamanın hikâyesi” biçiminde adlandırılan -DİyDİ şekli üzerine yaptığımız inceleme neticesinde şu genel sonuçlara varılmıştır:

-DİyDİ, zaman anlamına sahip sözcük, sözcük öbekleri ve metin bağlamının açıkça kanıtlandığı gibi, yalnız “uzak geçmiş”i değil, “yakın geçmiş”i de bildirebilir. Şimdiki zaman kesitine (birincil alt dizgeye/kerterize) çok yakın da olabilen geçmiş eylemleri bildirebilmesi, şeklin, geçmiş zaman kesiti (ikincil alt dizge/kerteriz) ile ilgisini yitirdiğini ve şimdiki zaman kesitine ait bir biçim birimi olduğunu gösterir. Dolayısıyla -DİyDİ biçim birimi, Şema 1’de “şimdiki zaman kesiti kerterizi” alt sisteminin geçmiş zaman biçim birimi olarak gösterilmiştir.

Johanson, -DİyDİ’ nin, -MİŞTİ’ den farklı olarak her durumda “geçmişte geçmiş” bildirmediğini, *sınır sonrası görünüş/bitmişlik görünüşü* anlamına sahip olan -MİŞTİ’ ye karşın -DİyDİ’ nin görünüş bakımından yansız olduğunu ve iki şekil arasındaki ayrımın burada aranması gerektiğini ifade eder. Bu görüş tarafımızca da desteklenmektedir: Bizce de -DİyDİ, herhangi bir belirli görünüş anlam birimciğine sahip değildir, yani belirli bir görünüş anlam birimciğiyle işaretli değildir, diğer bir deyişle görünüşü bildirme bakımından yansızdır.

-MİŞTİ, “sınır sonrası görünüş” anlam birimciğine sahipken, -DİyDİ; eylemlere, süreçlere özgü bir nitelik olan “eylemin bir veya birkaç kez gerçekleştiği” kılınış anlam birimciğine sahiptir. Başka bir deyişle -MİŞTİ’ nin anlam birleşiminde *sınır sonrası görünüş*; -DİyDİ’ nin ise *bir veya birkaç kerelik kılınış* anlam birimciği vardır. Bizce bu iki şekli birbirinden ayıran özelliklerden biri, bu anlam birimcikleridir. Görünüş ve kılınış anlamlarının akraba oldukları, bu anlamların genel “görünürlük (aspektüel) anlamı”nın türleri olduğu, görünüş anlamlarının kılınışlardan ayrışıp doğduğu⁴⁹ ve bir anlamın dillerde değişik araçlarla bildirilebildiği göz önüne alındığında söz konusu şekillerin bu anlam birimcikleriyle işaretlenmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

-DİyDİ, ölçünlü dilde verimsiz, ağızlarda ise daha verimlidir. -DİyDİ ve -MİŞTİ bu bakımdan da birbirinden ayrışır.

-DİyDİ; gazete haberleri, bilimsel çalışmalar, resmî yazışmalar vb. ölçünlü dil kullanımını gerektiren alanlarda neredeyse hiç kullanılmaz. Daha ziyade gündelik konuşma dilinde tercih edilir. Şeklin, ağızlara özgü bir biçim birimi olup olmadığı, arkaik bir biçim birimi olma sürecine girip girmediği ise tartışılabilir. Bunu belirlemek için bizce Türkiye’nin tüm bölgelerini içeren daha kapsamlı çalışmaların yapılmasına ihtiyaç vardır. Çalışma kapsamında Hüseyin Rahmi Gürpınar, Reşat Nuri Güntekin, Halide Edip Adivar, Sait Faik Abasıyanık, Sabahattin Ali, Peyami Safa, Aziz Nesin, Kemal Tahir, Tarık Buğra, Adalet Ağaoğlu, Orhan Pamuk gibi edebiyatçıların eserleri taranmıştır. Ancak sözü edilen yazarların birçoğunun eserlerinde -DİyDİ şeklinin çok az kullanıldığı veya hiç kullanılmadığı görülmüştür. Örneklerin çoğu, roman kahramanlarını

49 Viktor G. Guzev - Özlem Deniz Yılmaz, *Opit postroyeniya ponyatiynogo apparata teorii turetskoy grammatiki: Uçebnoye posobiye na turetskom yazıke*, s. 40-42.

yaşadıkları bölgenin ağız özelliklerini yansıtacak biçimde konuşuran ve diyalog ağırlıklı eserler kaleme alan Kemal Tahir'den alınmıştır. Bu durum *-Dýdî* şeklinin ağızlarda sık kullanılmasıyla ilgili olabileceği gibi yazara has bir üslup özelliği olarak da yorumlanabilir.

-Dýdî, sahip olduğu anlam vasıtasıyla “hatırlama/hatırlatma” anlatılanını (nüansını) bildirebilir, ancak bu onun anlamının ayrılmaz bir bileşeni, bir anlam birimciği değildir. Belirtildiği üzere şeklin sahip olduğu anlamla iletilen bir anlatılandır.

Çıktık idi ve *çıktı idik*'in tersine *çıktıktı* ve *çıktıydık* kullanımlarının verimli olması, *-Dýdî* nin, *bireşimli (sintetik) birleşik* biçim birimi olma sürecinin hızlandığına, *çıktıydık* örneğinde olduğu gibi, şahıs biçim birimlerinin şeklin sonuna getirilişinin *çıktıktı*'ya oranla daha verimli olması, Türkçenin sondan eklemeli bir dil oluşu ve şahıs biçim birimlerinin kelime şeklindeki olağan hiyerarşik sırası (sonda yer alma) ile uyumlu olduğuna işaret eder.

Söylenenler ışığında şeklin sahip olduğu anlam şöyle formüle edilebilir: *-Dýdî*, *bildirme kipliği* anlam birimciğinin yanı sıra eylemin, şimdiki zaman kesiti soyut imgesinden önce *yakın ya da uzak belirsiz bir geçmişte* izole edilmiş bir olay olarak gerçekleştirildiğini bildiren *zaman* anlam birimciği ile *eylemin bir veya birkaç kereliği kılınış* anlam birimciğinden oluşan karmaşık anlama sahip işlek ve verimsiz fiil bitimli şeklidir.

Taranan Eser Adları Kısaltmaları

AA, ÖY	Adalet Ağaoğlu, <i>Ölmeye Yatmak</i> , 2. bs., Everest Yayınları, İstanbul 2015.
BU, UBB	Buket Uzuner, <i>Uzun Beyaz Bulut Gelibolu</i> , 13. bs., Remzi Kitabevi, İstanbul 2002.
HRG, Dİ	Hüseyin Rahmi Gürpınar, <i>Dirilen İskelet</i> , yön. Emine Gürsoy Naskali, haz. Habibe Demir, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2021.
HRG, Eİ	Hüseyin Rahmi Gürpınar, <i>Eşkiya İnde</i> , yön. Emine Gürsoy Naskali, haz. Emine Gürsoy Naskali, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2021.
HRG, G	Hüseyin Rahmi Gürpınar, <i>Gulyabani</i> , yön. Emine Gürsoy Naskali, haz. Nilüfer Tañç, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2021.
HRG, T	Hüseyin Rahmi Gürpınar, <i>Tesadüf</i> , yön. Emine Gürsoy Naskali, haz. Hamdi Üngör, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2022.
KT, BÇ	Kemal Tahir, <i>Bozkırdaki Çekirdek</i> , 5. bs., İthaki Yayınları, İstanbul 2011.
KT, BM	Kemal Tahir, <i>Büyük Mal</i> , 2. bs., İthaki Yayınları, İstanbul 2008.
KT, DA	Kemal Tahir, <i>Devlet Ana</i> , 19. bs., İthaki Yayınları, İstanbul 2019.
KT, Gİ	Kemal Tahir, <i>Göl İnsanları</i> , 2. bs., İthaki Yayınları, İstanbul 2008.
KT, HŞİ	Kemal Tahir, <i>Hür Şehrin İnsanları</i> , 2. bs., İthaki Yayınları, İstanbul 2008.

- KT, KM** Kemal Tahir, *Kelleci Memet*, 2. bs., İthaki Yayınları, İstanbul 2008.
- KT, KÖK** Kemal Tahir, *Köyün Kamburu*, 5. bs., İthaki Yayınları, İstanbul 2019.
- KT, KUK** Kemal Tahir, *Kurt Kanunu*, 2. bs., İthaki Yayınları, İstanbul 2008.
- KT, YY** Kemal Tahir, *Yediçinar Yaylası*, 5. bs., İthaki Yayınları, İstanbul 2020.
- OK, YYB** Orhan Kemal, *Yağmur Yüklü Bulutlar*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1974.
- OP, CBO** Orhan Pamuk, *Cevdet Bey ve Oğulları*, 13. bs., Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2022.
- OP, KK** Orhan Pamuk, *Kara Kitap*, Yapı Kredi Yayınlarında 1. bs., İstanbul 2013.
- TB, KA** Tarık Buğra, *Küçük Ağa*, 15. bs., İletişim Yayınları, İstanbul 2010.

KAYNAKÇA

- Akşehirli, Soner, “Türkçe’de Konuşma Zamanı, Olay Zamanı ve Referans Zamanı İlişkileri”, *Turkish Studies*, V/4, (2010), s. 15-73.
- Aslan Demir, Sema, *Türkçede İsteme Kipliği. Semantik -Pragmatik Bir İnceleme*, Grafiker Yayınları, Ankara 2008.
- Axmanova, Ol'ga S., *Slovar' lingvistiçeskix terminov*, İzdaniye vtoroye, stereotipnoye, İzdatel'stvo “Sovetskaya Entsiklopediya”, Moskva 1969.
- Aydemir, İbrahim Ahmet, *Türkçede Zaman ve Görünüş Sistemi*, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2019.
- Aydın, Hasene, “Türkiye Türkçesinde Zaman Ekleri ve Bağlam İlişkisi Üzerine”, *VI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri -I. Cilt*, ed. Hatice Şahin ve İbrahim Karahancı, Uludağ Üniversitesi, Bursa 2014, s. 787-799.
- _____, *Türkiye Türkçesinde Dilbilgisel Zaman -Oktay Akbal Öyküleri Örneği-*, Efe Akademi Yayınevi, İstanbul 2021.
- Banguoğlu, Tahsin, *Türkçenin Grameri*, 10. bs., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2015.
- Benzer, Ahmet, *Türkçede Zaman, Görünüş ve Kiplik*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2012.
- Bilgegil, Mehmet Kaya, *Türkçe Dilbilgisi*, 2. bs., Salkımsöğüt Yayınları, Erzurum 2014.
- Biray, Nergis, “Kazak Türkçesinde Modal Söz (Kelimenin Dokuzuncu Türü mü?)”, *Turkish Studies*, Volume 4/3, (2009), s. 338-361.
- Bussmann, Hadumod, *Routledge Dictionary of Language and Linguistics*, Translated and edited by Gregory P. Trauth and Kerstin Kazzazi, Routledge, London and New York 1996.
- Cinque, Guglielmo, “A note on mood, modality, tense and aspect affixes in Turkish”, *The Verb in Turkish*, ed. Eser Erguvanlı Taylan, John Benjamins Publishing, Amsterdam 2001, s. 47-59.
- Demir, İmdat, “Türkiye Türkçesinde -dİyDI ve -mİştI Biçim Birimleri Üzerine”, *TÜBAR -Türklük Bilimi Araştırmaları*, 37, Bizim Büro Matbaası, Niğde 2015, s. 97-117.
- Demirel, Mehmet Volkan, *Dilde Zaman, Görünüş ve Kip/Kiplik*, Pegem Akademi, Ankara 2021.
- Deniz Yılmaz, Özlem, *Türkiye Türkçesinde Eylemsi*, 1. bs., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009.
- _____, “Türkiye Türkçesinde Gerçekleşmemiş Olanak Kipi”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, I/1, (2014), s. 135-147.
- Deny, Jean, *Türk Dil Bilgisi (Modern Türk Dil Bilgisi Çalışmalarının Kapsamlı İlk Örneği)*, çev. Ali Ulvi Elöve, uy. Ahmet Benzer, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2012.
- Doğan, Gürkan - Ahmet Kocaman, “Sözcede Kişisel Tutum ve Belirteçler”, *Dilbilim Araştırmaları*, Simurg, İstanbul 1999, s. 65-78.
- Dolunay, Salih Kürşad, *Türkiye Türkçesinde Zaman*, Berikan Yayınevi, Ankara 2012.
- Ediskun, Haydar, *Türk Dilbilgisi*, 13. bs., Remzi Kitabevi, İstanbul 2017.
- Ergin, Muharrem, *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım, İstanbul 2009.
- Erguvanlı Taylan, Eser - Ayhan Aksu Koç, “Belirteçlerde Görünüş ve Kiplik İlişkisi”, *XXI. Ulusal Dilbilim Kurultayı Bildirileri*, Mersin 2007, s. 89-97.
- Erguvanlı Taylan, Eser, *The Phonology and Morphology of Turkish*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2015.
- Erkman Akerson, Fatma - Şeyda Ozil, *Türkçede Niteleme Sifat İşlevli Yan Tümceler*, Türk Dil Kurumunda 1. bs., Ankara 2015.
- Ersen-Rasch, Margaret I. - Erdoğan Onası, *Yabancı Dil Olarak Türkçe Dilbilgisi*, Papatya Yayıncılık, İstanbul 2015.

- Gencan, Tahir Nejat, *Dilbilgisi*, 3. bs., Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul 1975.
- Göksel, Aslı - Celia Kerslake, *Turkish: A Comprehensive Grammar*, Routledge, Oxon 2005.
- Guzev, Viktor G., “Teorik Türk Dil Bilimi Açısından Eski Anadolu Türkçesinin Özelliklerinin Kıymeti Üzerine II: Zaman Kategorisi”, *Uluslararası Eski Türkiye Türkçesi Toplantısı Bildirileri (03-04 Aralık 1999)*, 2. bs. (e-kitap) [1. bs.: Ankara 2007], Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2022, s. 61-72.
- Guzev, Viktor G. - Özlem Deniz Yılmaz, *Opit postroyeniya ponyatiynogo apparata teorii turetskoy grammatiki: Uçebnoye posobiye na turetskom yazıke*, İzdatel'stvo S.-Peterburgskogo universiteta, S.-Peterburg 2004.
- Hirik, Seçil, “Türkçede Kip-Kiplik Terimleri ve Tanımları Üzerine”, *Bengü Belâk Ahmet Bican Ercilasun Armağanı*, ed. Bülent Gül, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2013, s. 243-252.
- _____, *Türkiye Türkçesinde Bilgi Kiplikleri*, 2. bs., Pegem Akademi, Ankara 2021.
- İmer, Kâmile, Ahmet Kocaman ve A. Sumru Özsoy, *Dilbilim Sözlüğü*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2011.
- Johanson, Lars, *Türkçede Görünüş*, çev. Nurettin Demir, Grafiker Yayınları, Ankara 2016.
- Kerimoğlu, Caner, *Kiplik İncelemeleri ve Türkçe*, Dinazor Kitabevi, İzmir 2011.
- _____, *Kiplik ve Kip*, 2. bs., Pegem Akademi, Ankara 2019.
- Kononov, A[ndrey] N[ikolayeviç], *Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazıka*, İzdatel'stvo Akademii nauk SSSR, Moskva-Leningard 1956.
- Korkmaz, Zeynep, *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, 4. bs., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2014.
- Kornfilt, Jaklin, *Turkish (Descriptive Grammars)*, Routledge, London 1997.
- Lewis, Geoffrey, *Turkish Grammar*, Oxford University Press, Oxford 2001.
- Palmer, Frank Robert, *Mood and Modality*, Second edition, Cambridge University Press, Cambridge 2001.
- Panfilov, V. Z., *Vzaimootnoşeniye yazıka i mışleniya*, İzdatel'stvo “Nauka”, Moskva 1971.
- Referovskaya, Ye. A., “Nakloneniye”, *Yazıkoznaniye. Bol'soy entsiklopediçeskiy slovar'*, Glavnıy redaktor V. N. Yartseva, 2-ye izdaniye, “Bol'shaya Rossiyskaya entsiklopediya”, Moskva 2000, s. 321-322.
- Ruhi, Şükriye, Deniz Zeyrek ve Necdet Osam, “Türkçede Kiplik Belirteçleri ve Çekim İlişkisi Üzerine Bazı Gözlemler”, *Dilbilim Araştırmaları*, Kebikeç Yayınları, Ankara 1997, s. 105-111.
- Sebzecioğlu, Turgay, *Dilbilim Kavramlarıyla Türkçe Dilbilgisi*, Kesit Yayınları, İstanbul 2017.
- Şahin, Hatice, “Türkçede Şimdiki Zaman Eklerinin Zaman Belirleyicilerle Kullanımı”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11, (2006), s. 213-221.
- Tumaşeva, D. G., “Modal'niye formı tatarskogo glagola i mejkategorial'niye svyazi”, *Sovetskaya tyurkologiya*, № 4, Baku 1990, s. 3-9.
- Underhill, Robert, *Turkish Grammar*, Fourth printing, The MIT Press, Massachusetts 1985.
- Uzun, Nadir Engin, “Türkçede Görünüş/Kip/Zaman Üçlüsü”, *Ankara Üniversitesi Dil Dergisi*, 68, (1998), s. 5-22.
- Üstünova, Kerime, *Dil Bilgisi Sorunları*, Kesit Yayınları, İstanbul 2010.

ON THE CHARACTERISTICS OF THE MORPHEME *-DI idi ~ -DIydI* IN TURKISH

Soner TOKTAR*

Özlem DENİZ YILMAZ**

The subject of this article is the morpheme -DI idi ~ -DIydI in modern Turkish, which is generally referred to as “the narrative of past definite” (görülen geçmiş zamanın hikâyesi) in Turkish grammars.

This study utilizes the synchronic method and aims to determine the place of the form -DI idi ~ -DIydI in the “three-oriented tense” system developed by Viktor Grigorevich Guzev and to formulate the meaning of this morphemes by identifying its distinctive features in terms of modality, tense and aspectuality (modes of actions/aktionsart and aspect).

In the literature, it is claimed that the form -DI idi ~ -DIydI expresses “pluperfect, distant past”. However, as evidenced by the examples taken from modern Turkish literary works, this form can express various tenses from the very near past (1, 2) to the distant past (3). This can be understood from the context or words and word groups that indicates time:

(1) *Ne dediydim sana demince!* (KT, DA, 122) “What did I just tell you!” (-DI idi ~ -DIydI indicates the near past before current/present period of orientation. The meaning of near past is also understood from the word “demince” (just).)

(2) *Yarım saat kadar evvel buraya kıvrak, süslü bir taze hanım girdiydi.* (HRG, T, 257) “A lithe-bodied, fancy young lady entered here half an hour ago.” (The form expresses the near past. The word group “yarım saat kadar evvel” (half an hour ago) signalizes that.)

(3) *Babamı düşünüyorum. Kurtuluş harbinde Ankara’da bulunduğuydu da... Yaralandığı zaman burada hastanede yatıydı.* (KT, HŞİ, 496) “I think of my father. He was in Ankara during the Turkish War of Independence. He was hospitalized here when he was injured.” (As can be seen from the context the form expresses the pluperfect/distant past.)

* Research Assistant, Kırklareli University, Faculty of Arts and Letters, Department of Turkish Language and Literature, Kırklareli / Turkey, sonertoktar@klu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8435-4233

** Prof. Dr., Marmara University, Institute of Turcic Studies, Istanbul / Turkey, ozlem.yilmaz@marmara.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7998-131X

The morpheme *-Dİ idi ~ -Dİydİ* can also express isolated actions occurred in an indefinite past (4, 5) before the current/present period of orientation:

(4) *Ulan alçak Topal, ne dedimdi sana ben? (KT, BÇ, 62) “Damn Cripple, what did I tell you?” (The action occurred in an indefinite past. The exact time of action is unknown.)*

(5) *Bir gün bana geldi. Eylülde galiba değil mi? İyice sarhoştun! (OP, CBO, 122) “He came to me one day. It’s in September, right? He was pretty drunk! (The action occurred in an indefinite past. The word group “bir gün” (one day) proves that.)*

As can be seen from the examples given above, the form is only formally related to the “past period of orientation”. In terms of functionality, it is a unit belonging to the “current/present period of orientation” subsystem, to be precise, it is one of the past tense morphemes of this subsystem. As compared with *-Dİ idi ~ -Dİydİ*, the form *-mİş idi ~ -mİştİ* is a member of the “past period of orientation” subsystem and one of the past tense morphemes of this subsystem. The morpheme *-mİş idi ~ -mİştİ* indicates that the action occurred before the “past period of orientation”.

Both *-Dİ idi ~ -Dİydİ* and *-mİş idi ~ -mİştİ* has the indicative modality *seme* as a component of their meanings. *-mİş idi ~ -mİştİ* has the postterminal aspect *seme* but the morpheme *-Dİ idi ~ -Dİydİ* does not have any aspect *seme*. On the other hand *-Dİ idi ~ -Dİydİ* has an *aktionsart* *seme* unlike *-mİş idi ~ -mİştİ*. Based on this *aktionsart* *seme* it is understood that the action occurred once or several times (6, 7, 8). Also the form can express the sense of “remembering/reminder” through words, word groups and the context. But it is not an inseparable component of its meaning (8), that is, its *seme*. Moreover, both the context (6) and expressions such as *bilmez misin* “don’t you know”, *aklında mı* “do you remember”, *hatırla bakayım* “remember” (7) have an effect on the sense of “remembering/reminder”:

(6) *Ben sana demedim miydi? Dedydim. (informant) “Didn’t I tell you? I told you.” (In this example, an action that occurred once in the past is reported and, as can be understood from the context, this action is reminded.)*

(7) *Bir yaz, samanlıkta oynarken anam üstümüze geldi. Aklında mı? Kapıyı kapadı, harman deliğinden çıktı. (KT, Gİ, 158) “One summer, when we were playing in the barn, my mother came! Do you remember? She closed the door, and we came out of the hole.” (An action that occurred once in the past is expressed by the finite word forms *geldi* “she came”, *kapadı* “she closed”, *çıktı* “we came out”. The expression *aklında mı* “do you remember” signals the sense of “remembering/reminder”.)*

(8) – *İşte buna akcinli derler kız. Bunu içen kudurur.*

– *Bildim. Amcamın oğlu Bekir bir akşam bunu içti de delirdi. (HRG, Eİ, 252)*

– *That’s what they call akcinli [some kind of liquor], girl. Anyone who drinks it gets mad. – I knew. My uncle’s son Bekir drank this one evening and went crazy.” (In this example, the*

speaker has only indicated an action that occurred in the past. As can be seen from this example -DI idi ~ -DIydI does not always express the sense of “remembering/reminder”. This proves that the sense of “remembering/reminder” is not an inseparable component of its meaning.)

-DI idi ~ -DIydI is ineffectual (low frequency of use) in texts such as official correspondence, newspapers, scientific works that require the use of standard language. It is effectual (high frequency of use) in colloquial speech and dialects.

In summary, the meaning of -DI idi ~ -DIydI can be formulated as follows: -DI idi ~ -DIydI is a productive and ineffectual verb finite form with a meaning consisting of the tense seme indicating that the action occurred in the near or distant indefinite past before the present period of orientation, and the aktionsart seme indicating that the action occurred once or several times and the indicative modality seme.